

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך ס, תשע"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בגלל שהיא ברת תוקף

שני פרטים בעברית הקדומה ובעברית הנחשבת בלתי תקנית

כללי העברית התקנית של ימינו מיוסדים ברגיל על נתונייה של העברית המופתית, בעיקר כפי שהיא מתועדת בטקסטים קדומים דוגמת המקרא והמשנה, ועל שיקול דעתם של חכמי הלשון בזמננו ובזמנים קודמים על סמך הנתונים האלה. מכיוון שהעברית הקדומה והעברית "שלנו" אינן היינו הך ומכיוון שלא תמיד טמונות בטקסטים המופתיים תשובות פשוטות וישירות לשאלות התקן, שיקול דעת זה של חכמי הלשון עשוי להתחשב, למשל, גם בשימוש הרווח בקרב הציבור, במגמות כלליות בעברית ובתופעות לשון בשפות אחרות.¹

יש שצורות המופיעות בתעודות העבריות הקדומות – ובעיקר בטקסטים שאינם נחשבים מופתיים – אינן מתיישבות עם מה שקבעו אנשי התקן או עם מה שמקובל לראות בו כלל של העברית התקנית, ואז נוצר פער מעניין בין נתוני העברית הקדומה למערך הידע של משתמשי העברית בימינו. קביעותיהם והמלצותיהם של חכמי הלשון אינן מבטאות בהכרח את התמונה המורכבת שמאחורי הכלל, אלא במקרים רבים הן מכוונות למסור את המסקנה המעשית של עיונם המלומד, ולפעמים מסתירות מאחוריהן פרשיות סבוכות ומרתקות. להלן נציג שני מקרים כאלה – האחד מתחום התחביר (בגלל ש-, למרות ש-) והאחר מתחום הלקסיקון והצורות (צורת הנסמך ברת).

1. "בגלל ש-" ו"למרות ש-": ממילת יחס לצירוף שעבוד

בסוגיות לשון רבות יש פער בין הנורמה הכתובה, מעין תורה שבכתב המתועדת בהחלטות האקדמיה ללשון העברית ובספרי התקן מאת מומחים ללשון, ובין הנורמה המקובלת, מעין תורה שבעל פה המתהווה בקרב דוברי הלשון המשכילים לפי מכלול גורמים מורכב. בייחוד רבה עמימותם של גבולות הנורמה בתחום התחביר, מערכת דקדוקית גמישה ונוטה להבדלי משלב ניכרים לעומת מערכת הצורות. האקדמיה ללשון העברית ממעטת מאוד בפסיקה בסוגיות התחביר

* תודה רבה לגב' סמדר כחן על הערותיה לטיוטת המאמר. החדגשה בתוך המובאות שלנו אלא אם כן צוין אחרת.

1. על השיקולים המגוונים בהכרעותיהם של אנשי ועד הלשון העברית והאקדמיה ללשון העברית ועל פיתולי הדיונים המובילים אליהן ר' בראשר, העקרונות.

והניסוח,² בספרות תקנת הלשון הדעות על עניינים אלו חלוקות,³ ואילו במערכת החינוך ובקרב הציבור המלומד נוצרת דעה אחידה ונחרצת רק בנוגע לסוגיות מסוימות, מוגדרות היטב וקלות ללימוד בתחום מבנה המשפט. מקרה מובהק של "נורמה מושרשת" הוא הימנעות מצירופי השעבוד **בגלל ש- ולמרות ש-**. האקדמיה ללשון העברית מעולם לא דנה בשימוש מילות היחס בצירוף מילת השעבוד ש-,⁴ ולא כל מתקני הלשון מוחים על צירופים אלו, ואולם זיהוי הצירופים עם לשון המונית ולא ראווה רווח מאוד בציבור הרחב ובפרט במערכת החינוך.⁵

"בגלל ש-" ו"למרות ש-" בספרי תקנת הלשון

אבא בנדויד והדסה שי לא העירו דבר על **בגלל ש-** ואף לא הביעו איסור מפורש להשתמש ב**למרות ש-**, אלא יעצו להקפיד על הגבלת השימוש ב**למרות** לבדה: רק בהקשר של אי-ציות או במשמע קרוב, לשון מרי.⁶ כאן ראוי להזכיר שהתזוזה הקטגוראלית של **למרות** משם פועל⁷ למילת יחס חלה בהשפעת מילת היחס הגרמנית *trotz* וזיקתה לפועל *trotzen* – 'להתעקש', 'להתנגד'.⁸ המשכיל הליטאי מרדכי אהרן גינצבורג (רמא"ג) הוא שהגה את השימוש הזה לראשונה – ככל הנראה בכוונה תחילה, ומכל מקום לא מתוך שלא הבין את הפסוק בישעיה. יצירת מילת יחס מצורת שם הפועל בעברית היא מיוחדת במינה.⁹ במחצית הראשונה של המאה העשרים מקצת אנשי הלשון ראו במילת היחס **למרות** לבדה צורה לא תקינה.¹⁰ יצחק אבינרי ראה ב**למרות** מילת יחס חיונית ומחה נמרצות על פסילתה, אבל באותה מידת תקיפות התנגד לשימוש ב**למרות ש-** כצירוף שעבוד.¹¹ בין הדוגמאות לניסוח לא רצוי הוא ציטט מאמר של קלוזנר (לרגל מלאות שבעים לשמעון ברנפלד): "הנה **למרות** שכתוב בתלמוד שהמשיח יבוא ב'הסח הדעת'".¹² בהמשך כתב אבינרי: "גם תוספת מה אינה מתקנת הרבה ואינה אלא אריכות

2. בר-אשר, שם, עמ' 124 הערה 3.
3. בר-אשר, הדקדוק הנורמטיבי, עמ' 12; דותן, האקדמיה, עמ' 200.
4. על **בגלל ש-** ר' באתר האקדמיה: http://hebrew-academy.huji.ac.il/sheelot_teshuvot/MivharTeshuvot/Pages/14101005.aspx.
5. לדוגמה ברגר, ידיעת הלשון, עמ' 231.
6. בנדויד ושי, מדריך, עמ' 209.
7. זה טיבה במקרא: "כי כשלה ירושלם ויהודה נפל, כי לשונם ומעלליהם אל ה' לַמְרוֹת עָנִי כְבוֹדוֹ" (ישעיה ג, ח).
8. גולדנברג, שירי ביאליק, עמ' 6.
9. דובנוב, ויתור.
10. לדוגמה ביאליק. ר' לשוננו א (תרפ"ח), עמ' 79; שפה קמה, קטע 60 (עמ' 58).
11. אבינרי, יד הלשון, עמ' 300.
12. העולם, 25 במארס 1930 (גיליון יב), עמ' 249.

יתרה", ושוב הדגים מאחד המאמרים של קלזנר: **"למרות מה שתרגם"**,¹³ וביקש לתקן ל"אע"פ שתרגם". הצירוף **למרות מה ש-** בפתיחת פסוקית ויתור שימש גם בכתבי סופרים אחרים בראשית המאה העשרים. כך לדוגמה כתב ביאליק בגרסה הראשונה של מאמרו **"האמנות הטהורה"**: **"ואולם האמצעים, למרות מה שאלה משתמשים בהם למטרות אסתטיות ואלה - למוסריות ומדיניות - צד השוה יש בהם"**,¹⁴ ואולם במהדורה הבאה שונה הניסוח: **"ואולם האמצעים, עם שאלה משתמשים בהם למטרות אסתטיות ואלה - למוסריות ומדיניות - צד השוה יש בהם"**,¹⁵ ובגרסה מאוחרת יותר: **"ואולם האמצעים, אף אם אלה משתמשים בהם למטרות אסתטיות ואלה - למוסריות ומדיניות, - צד שוה יש בהם"**.¹⁶ הדוגמה הזאת מראה כמה התלבט ביאליק בניסוח פסוקית הויתור.¹⁷

ראובן סיוון כינה את הצירוף **בגלל ש-** **"המוני"** והמליץ להימנע ממנו: **"אין מחסור בביטויי תירוץ והנמקה בעברית. אפשר לומר: משום ש, מפני ש, מחמת, הואיל ו, כיוון ש, מאחר ש, ועוד [...]** אין 'בגלל אשר' בתנ"ך או 'בגלל ש' בלשון חכמים או בספרות טובה בכלל".¹⁸

ב"מילון החווה" נאמר שהצירוף **בגלל ש-** **"נחשב לא-תקני"** ואילו **למרות ש-** **"אינו תקני"**,¹⁹ וכפי שאפשר ללמוד מהרבה דוגמאות אחרות במילון זה אין אלה ביטויים נרדפים. **"נחשב לא-תקני"** משמעו כנראה שיש דעה פוסקנית רווחת ולא מנומקת בהכרח, ואילו **"אינו תקני"** משמעו שגם לדעת המחברים השימוש אינו ראוי. אהרן בן-אור הביע התנגדות ל**למרות ש-** אך קיבל את **למרות** כמילת יחס:

למרות (בישעיה ג, ח) ענינו להמרות, ושם-הפועל הוא, אך זה כמאתיים שנה נהוגה מלה זו כמלת-קישור, וצורך חיוני בה, משום שימושה לפני שם-עצם, ולא לפני פועל: למרות הכל, למרות כל זכויותיו, למרות כל טענותיו. משום שגרה התחילו לצרף לה גם ש, ולומר: למרות ש, במקום אף-על-פי ש, אף ש, אם כי. הצירוף למרות ש... מיותר לחלוטין. הוא הדבר על-אף ש...²⁰

חנה מגיד המליצה לתלמידי התיכון ולסטודנטים במכללות למורים: **"אל תצרף את 'ש' הזיקה' למלות היחס 'בגלל', 'למרות', ו'כימו', והנימוק - 'בגלל', 'למרות' "**

13. **"הארץ** פורסם תש"י, כלשון אבינרי שם.

14. ברקאי יב (תר"ף), עמ' 3.

15. כתבי ח"נ ביאליק ומבחר תרגומיו, תל-אביב תרפ"ו, ב, עמ' שא.

16. כל כתבי ח"נ ביאליק, תל-אביב תרצ"ח, עמ' רעא.

17. ייתכן שביאליק ערך וחזר וערך את כתיבתו במקום הזה בשל התנגדותו לשימוש ב**למרות** כשלעצמה, בלא ש-, בהוראת ויתור (ר' הערה 10 לעיל).

18. סיוון, לקסיקון, עמ' 42-43. דברים דומים באתר האקדמיה (הערה 4 לעיל).

19. בחט ומישור, מילון החווה, עמ' 47, 244.

20. בן-אור, לשון וסגנון, א, עמ' 210; החדגשה במקור.

ויכמו' הן מלות יחס, לכן תבואנה רק בתיאורים במשפט הפשוט (תיאור סיבה, ויתור ואופן) ולא במשפטי תיאור".²¹

לעניין תפיסת הנורמה בציבור חשוב בייחוד הספר "וְדִיִּק" ליעקב בהט ולמרדכי רון, כיוון שהודפס כשלושים פעמים (רוב ההדפסות לפי המהדורה הראשונה) וזמן רב שימש בהוראה בבתי ספר תיכוניים. במהדורה הראשונה הביאו המחברים את **בגלל שלא** ואת **בשביל שלא** בתור ביטויים תקינים ופסלו את הצירוף **בעד זה שלא** לציון סיבה, וב**בגלל ש-** כשלעצמו לא דנו כלל;²² לעומת זאת במהדורה השנייה פסלו את **בגלל ש-** יחד עם **בעד ש-** ו**בעד זה ש-** והציעו להם תחליפים: **בשביל ש-**, **לפי ש-**, **מפני ש-** או **משום ש-**.²³ הרי אנו למדים שהמחברים שינו את דעתם. הצירוף **למרות ש-** לא נזכר בספר לשתי מהדורותיו.

אפשר להסיק אפוא שחכמי הלשון לא היו תמימי דעים באשר לתקניות הצירופים **בגלל ש-** ו**למרות ש-**, ואם התנגדו להם – לא תמיד מאותה סיבה. לעומת זאת הצירוף המשכיל הכללי, בעיקר ציבור המורים ואנשי הספר, דוחה אותם דחייה נחרצת. די בעיון בפורומים לשפה העברית במרשתת כדי לגלות שהשימוש בצירופים האלה נחשב טעות של ממש בעיני דוברים רבים מאוד. רבקה בליבוים הראתה את ייצוגה המובהק של התפיסה הזאת בספרות במחקרה על בחירת תיאורי סיבה, בפרט בספרה של שולמית לפיד "חול בעיניים" (ירושלים 1997). בליבוים מצאה שהצירוף **בגלל ש-** מושם רק בפי דמויות מבאר-שבע, בעלות לשון נמוכה, ואילו בפי הדמויות המשכילות ממרכז הארץ – **מפני ש-** ו**משום ש-**. הדמות המרכזית, ליזי, החיה בשני העולמות, נוקטת את הצירוף **בגלל ש-** רק כשהיא פונה לקרוביה ולמכריה בדרום.²⁴

צירופי שעבוד אדורביאליים בעברית הקדומה

מדוע נפסלו הצירופים **בגלל ש-** ו**למרות ש-**? הסיבה העיקרית טמונה בוודאי בזיקתו של הצירוף העברי המשכיל למקרא וללשונו – הן זיקת מישרין הן זיקת עקיפין דרך ספרות ההשכלה וספרי הדקדוק.²⁵ אמנם במקרא ניכר מקומן של

21. מגיד, תיקוני לשון, עמ' 114.

22. בהט ורון, ודייק, א, עמ' 167.

23. בהט ורון, ודייק, ב, עמ' 190.

24. בליבוים, מודעות.

25. על יוקרת המקרא ועל השפעתו הגדולה על העברית התקנית ר' למשל בנודיד, לשון, עמ' 4–5; כהן, העברית המתחדשת, בעיקר עמ' 120–123. מתוקפה של יוקרה זו כל הצורות הנקרות בטקסט המקראי וכל הכללים הדקדוקיים העולים ממנו נחשבים מופתיים או לפחות כשרים – לפעמים עד כדי הגזמה; ר' למשל כהן, העברית חרבנית; כהן, העברית המתחדשת, עמ' 127–128 (חדיון בצורת קן); כהן, חדשים גם ישנים, עמ' 34–39 (חדיון בצורת שאתה).

פסוקיות אדוורביאליות (=פסוקיות תיאור), ובכלל זה פסוקיות שבראשן מילת יחס, אבל תפוצתן בו אינה נרחבת כבעברית שלאחר המקרא. רבות מן הפסוקיות האדוורביאליות במקרא הן אסינדרטיות (=חסרות מילת שעבוד) או פותחות בצירופי המיליות **אשר וכי**, שאינם מקובלים בעברית החדשה, כגון **אפס כי**.²⁶ דובר עברית מלומד שהתחנך על ברכי המקרא עשוי לחוש אי־נוחות גם מצירופי שעבוד אחרים, המצויים בספרות חז"ל, שאיש מפוסקי ההלכה בלשון לא פסלם. לדוגמה הצירוף **בשביל ש** – רגיל במשנה ואף נזכר פעמיים בפרק ב של מסכת שבת, הנכלל בתפילת ערבית של ליל שבת;²⁷ **בתוך ש** – משמש בתוספתא, במדרשים ובשני התלמודים בפסוקית זמן ובייחוד בפסוקית סיבה;²⁸ **עם ש** – מצוי במדרשים בהוראת זמן או מצב ובספרות ימי הביניים גם בהוראת ויתור (בהשפעת הערבית)²⁹ – אבל בעיני דובר עברית משכיל בימינו תקניותם של כל אלה אינה מובנת מאליה.³⁰ על אחת כמה וכמה עשוי לעורר ביקורת הצירוף **בעוד ש**, שאינו מתועד בספרות חז"ל הקלסית (המשנה, התוספתא, מדרשי ההלכה והתלמודים) אלא במדרש תנחומא, המתוארך לראשית המאה התשיעית, ובספרות ימי הביניים.³¹ ב"מדרך לשון לרדיו ולטלוויזיה" הושמעה הסתייגות ברורה מן הצירוף **בעוד אשר**.³²

משה גושן־גוטשטיין הסביר בהזדמנויות אחדות ב"טור הלשון" שלו בעיתון "הארץ" כי יצירת צירוף שעבוד בהוספת **ש** למילת יחס היא מגננון שיטתי; הוא נוצר בלשון חז"ל המוקדמת (ר' להלן) ופותח בספרות מאוחרת יותר, וכוחו יפה גם בלשון ימינו. לפי תפיסתו מדובר בהתפתחות טבעית הטמונה במנגנון התחבירי של העברית מתקופת התנאים ואילך,³³ וכל ניסיון להגבילו בפסיקה נורמטיבית יהא חסר טעם ולא יעיל. לפיכך הסיק: **משהפכה הצורה למרות**

26. כך אפשר להתרשם לדוגמה מהחקבלות בין לשון המקרא ללשון חז"ל אצל בנדויד, לשון, עמ' 264–266.

27. "לא יקוב אדם שפופרת שלביצה וימלאנה שמן ויתנינה על פי הנר **בשביל** שתהא מנטפת, ואפילו היא שלחרס [...] לא ימלא אדם את הקערה שמן ויתננה בצד הנר ויתן ראש הפתילה בתוכה **בשביל** שתהא שואבת" (משנה שבת ב, ד, כ"י קאופמן).

28. ברורא, מוקדם ומאוחר, עמ' 77–79.

29. גושן, עם ש'.

30. גושן כתב את רשימתו (לעיל) בעקבות תרעומת של אחד מקוראי "הארץ" (בראשית שנות השישים) על השימוש בצירוף **עם ש** בעיתונות. לפי בליבוים (מודעות, עמ' 15) הצירוף **בשביל ש** מזווח עם לשון נמוכה.

31. דובנוב, בעוד ש'.

32. בנדויד ושי, מדרך, עמ' 157.

33. גושן, למרות ש' ; גושן, בעוד ש'.

למילת יחס, אי אפשר למנוע את היווצרות הצירוף **למרות ש-**, ומשהפכה למילת יחס תדירה – היווצרות הצירוף הזה כמעט הכרחית.

הנה דוגמה מובהקת לשימוש מילת יחס מקראית בצירוף שעבוד בלשון חז"ל. בלשון המקרא משמשת **מאחר** עם צירוף שמני, כגון "אני לקחתיך מן הנה מאחר הצאך" (שמואל ב ז, ח), ובלשון חז"ל עולה הצירוף **מאחר ש-**, כגון "מאחר שיתלשו מן הקרקע" (משנה ביכורים ג, א, כ"י קאופמן).³⁴ בימינו איש לא יטיל דופי בצירוף **מאחר ש-**. אדרבה, נראה שהוא נחשב סמן של עברית גבוהה. ראוי לשים לב שהרכב **מאחר+צירוף שמני** נדיר מאוד בעברית החדשה, שלא כמילות היחס **בשביל, מתוך ובעוד**, והמבנה החי בלשון ימינו הוא **מאחר ש-**, המורש מלשון חז"ל. יודגש שהמנגנון היוצר פסוקיות אדוורביאליות בדרך של שעבוד, כלומר על ידי הסמכת פסוקית משועבדת לגרעין שמני או לצירוף יחס (או למילית), הוא תופעה שמית קדומה ורגילה.³⁵ בארמית הקדומה – החל בניבי הארמית הבינונית, המקבילה בזמנה ללשון התנאים – יש שפע גדול במיוחד של צירופי שעבוד שיסודם במילת יחס, כגון **חלף די, כגון די, מטל ד-, על די**,³⁶ ומסתבר שהתופעה המקבילה בעברית נתעצבה, או לפחות התרחבה, בהשפעתה.³⁷

מאליה עולה השאלה: אם המעבר ממילת יחס לצירוף שעבוד אדוורביאלי טבעי ושיטתי בלשון חז"ל, כיצד זה לא נמצאה עדות לצירוף **בגלל ש-** בכל ספרותם הענפה או לכל הפחות במדרשים המאוחרים (כמו **בעוד ש-**)? והרי בארמית הארץ-ישראלית יש (מן) **בגלל די**.³⁸ ההסבר נעוץ בנדירות מילת היחס **בגלל** בלשון חז"ל. מילות היחס הרגילות בה להבעת תיאור הסיבה הן **מ-, משם (משום), מפני, מתוך, מחמת**,³⁹ ואילו **בגלל** שימשה לעתים רחוקות מאוד (גם בספרות האמוראים), וכמעט תמיד בהקשר של קרבן או בפרפרזה מובהקת של פסוק מקרא.⁴⁰ ואמנם בחטיבה אחרת של העברית הקדומה – במגילות ים המלח – משמש **בגלל ש-**: "בגלל שהמה קדושים" (מקצת מעשי התורה, B, שורה 79), ומסתבר שיש לתלות אותו במקבילה הארמית (מן) **בגלל די**.⁴¹ באותו חיבור

34. מילת היחס המקראית משמשת בהוראת מקום, ואילו צירוף השעבוד החז"לי משמש בהוראת זמן (ואף בהוראת סיבה; על התפתחות סמנטית זו ר' ברויאר, מוקדם ומאוחר, עמ' 72–77).

35. פת-אל, תחביר היסטורי, עמ' 42–50, 141.

36. שם, עמ' 132–137.

37. שם, עמ' 155–156.

38. שם, עמ' 134.

39. ר' למשל אור, תחביר, עמ' 123–124.

40. ברויאר, העברית, עמ' 222 הערה 310.

41. קימרון וסטרנגל, מקצת מעשי התורה, עמ' 59. כך נקבע גם באתר האקדמיה (הערה 4 לעיל).

בא גם צירוף השעבוד **בשל ש-**, שאינו אלא בבואה של **בזיל ד-** הארמי.⁴² **בשל ש-** מצוי כנראה גם במכתב עברי מזמן מרד בר כוכבא (מורבעאת 46), וכבר בספר קהלת (ח, יז) מופיע **בשל אשר**.⁴³ שלמה מורג טען שמגילת מקצת מעשי התורה אינה מוקפדת בלשונה ובסגנונה אלא קרובה בניסוחה ללשון הדיבור, בין השאר בתחום התחביר.⁴⁴ אין להסיק מדבריו כל מסקנה על מעמד הצירופים **בגלל ש-** ו**בשל ש-** בעיני יודעי הלשון של התקופה, אבל סביר לראות בהם שימוש טבעי באחד הניבים של העברית הקדומה (כנראה בהשפעת הארמית, כאמור).

מצד אחר איש לא יטען שמדובר בתופעה תחבירית חדשה בעברית שלאחר המקרא; יש לה ייצוג גם בעברית המקראית, בכלל זה בתורה: "כי **יען אשר** עשית את הדבר הזה" (בראשית כב, טז); "**עקב אשר** שמע אברהם בקלי" (שם כו, ה). מילת הסיבה **יען** באה בפסוקים אחדים לפני צירוף שמני (כגון "יען כל תועבתך" ביחזקאל ה, ט) והרבה לפני מקור נטוי ולפני פסוקית בצירופים **יען אשר** (ר' הדוגמה לעיל) ו**יען כי**. כן מצוי ביחזקאל (מ, א) הצירוף היחידאי **אחר אשר** ("אחר אשר הִכְתָּה העיר").⁴⁵ הצירופים **למען אשר** ו**ועד אשר** שכיחים במקרא כולו, ובתהלים ובשיר השירים מצוי גם **עד ש-**. המעבר ממילת יחס לצירוף שעבוד אדוורביאלי לא פסח אפוא על מילת היחס **בגלל** בתוך המערכת העברית.

צירופי שעבוד אדוורביאליים שהם הרכב של מילת יחס+מילת שעבוד נוצרו גם בימי הביניים. לדוגמה הצירוף **מחמת ש-** רגיל בפירושי רש"י למקרא ולתלמוד, כגון בפירושו לדברים כח, נג: "מחמת שיהיו צרים על העיר ויהיה שם מצוק"; והצירוף **מפאת ש-** מצוי בלשונו של אבן עזרא, כגון בפירושו הארוך לשמות לג, כא: "מפאת שהוא הכל וכבודו מלא הכל ומאתו הכל".

42. שם, עמ' 89–90. על **בזיל ד-** ר' בהרחבה פת"ל, תחביר היסטורי, עמ' 113–123. על צירופי שעבוד עבריים אחרים שאפשר לראות בהם בבואה לארמית ר' למשל בנודי, לשון, עמ' 130 (מש-, לפי ש-); גלוסקא, העברית והארמית, עמ' 280–296 (וּבְלַבַּד ש-).

43. מור, דקדוק, סעיף 5.45.2, ב.

44. מורג, סגנון ולשון, עמ' 216–218, 222–223.

45. אבי חורביץ הצביע בהזדמנויות אחדות על מאפיינים מאוחרים המייחדים את ספר יחזקאל (לדוגמה חורביץ, יחזקאל, עמ' 171). קארל גורדון האווי ייחד בחיבורו על ספר יחזקאל פרק להשפעת הארמית; לדעתו ההשפעה ניכרת בתחומי הצורות והלקסיקון ואינה קיימת בתחום התחביר. יתרה מזאת, לדבריו לא סביר שדובר דר-לשוני של עברית וארמית ישתמש בתחביר מעורב (האווי, יחזקאל, עמ' 66–67). כפי שראינו לעיל, מבנה פסוקית חתיאור בארמית יכול להחלט להשפיע על העברית במצב של דר-לשוניות, ולפיכך גם ריבוי הפסוקיות מן הדגם הנזכר בספר "נביא חגלות" יכול לנבוע מדר-לשוניות עברית-ארמית.

"בגלל ש-ו"למרות ש-" בעברית החדשה

כבר בביכורי ספרות החול העברית בעת החדשה ניכרת חיות מנגנון השעבוד על דרך לשון חז"ל, בפרט במילת היחס **בגלל**, ואולם מתוך מגמת סופרי ההשכלה להשתמש באוצר המילים המקראי נוצר הצירוף המלאכותי **בגלל אשר**.⁴⁶ הנה דוגמה מתוך "מסתרי פריז", תרגום מעובד מאת קלמן שולמן (בתיווך הגרמנית) לרומן *Les Mystères de Paris* לאזין סי (וילנה תר"ז):

אז התרוצץ כברק הרעיון הזה בלב רודאלף: הלא לפי דברת חרבונה ברח המורה לפני ששה חדשים מהאניה, והשופטים לא יכירוהו **בגלל אשר** שחת את צלמו והעביר את אות הדראון מעל פניו, וגם בעל נעמי ברח לפני ששה חדשים מהאניה ואין איש יודע איה מקומו – אם כן יוכל היות כי המורה הוא איש נעמי.⁴⁷

אין ספק שתחביר המשפט של העברית בת ימינו דומה לתחביר לשון חז"ל הרבה יותר מלתחביר לשון המקרא, בפרט בריבוי השעבוד.⁴⁸ ואולם אדם משכיל ובקי במקרא עשוי להסיק מסקנות על העדפות הלשון בפרשה זו על פי פסוקי המקרא שיש בהם צירופי יחס (ולא צירופי שעבוד), כלומר יקבע נורמה לעצמו על פי הבנתו בתחביר הצירוף ולא על פי תחביר המשפט. לדוגמה הוא יסתמך על צירוף מקראי כגון "**בעוד** הילד חי" (שמואל ב יב, כב) בתור צירוף מופת ויסתייג מן הצירוף **בעוד ש-** (המצוי, כאמור לעיל, במדרש תנחומא).

הצירופים **בגלל ש-** ו**למרות ש-** החלו לשמש בספרות העברית בראשית המאה העשרים, אם כי לא לעתים קרובות. רבקה בליבוים הזכירה במחקרה הנרחב על מילות הסיבה שתי היקרויות של **בגלל ש-** בפרוזה המאוחרת של עגנון,⁴⁹ ובמאגר המילון ההיסטורי מתועד גם שימוש ב**למרות ש-** באחד מסיפורי המוקדמים, "משפתיים" (תר"ע): "הוא חשב, **למרות** שהמחשבות לא הביאו אושר לבעליהן [...]".⁵⁰ ברנר נקט בסיפור "בין מים למים", שהתפרסם באותה שנה, את הצירוף **למרות אשר** (lx), וברומן "מכאן ומכאן" (תרע"א) השתמש ב**למרות ש-** (5x). הדוגמאות האלה מלמדות שהצורה **למרות** נכללה בצירוף שעבוד כמאה שנה

46. השי' **בעוד אשר** אצל משכילים אחרים (דובנוב, בעוד ש-).

47. עמ' 114–115; מילים בתר-מקראיות ב"מסתרי פריז" באות בעיקר מאילוצי ה'אליה, לדוגמה **חולל ועששית**.

48. ר' למשל קוטשר, היסטוריה, עמ' 202–203.

49. בליבוים, מילות הסיבה, עמ' 286–287.

50. הפועל הצעיר ג, גיליון 18 (כ"ט בסיוון תר"ע), עמ' 9. לסיפור זה לא היו כנראה הדפסות נוספות.

אחרי לידתה כמילת יחס ורק עשורים מעטים אחרי שהייתה לנחלת רבים,⁵¹ ואולי עוד קודם לכן.

בבדיקת עיתון "הארץ" במהלך שנה אחת בסוף שנות התשעים של המאה העשרים מצאה בליבוים כאלף היקרויות של **בגלל ש**. רובן באות בציטוטי דיבור ישיר או בתוך דברים המנוסחים בגוף ראשון, אבל הצירוף מצוי גם בתוך הקשר שאין בו מאפיינים של משלב נמוך או של לשון דיבור.⁵² בדיקה שטחית בעיתון "הארץ" מאותה תקופה (1997) מעלה היקרויות רבות של הצירוף **למרות ש**, ורובן אינן בציטוט של דיבור ישיר. גם ביצירות של סופרים אחדים מסופרי המופת מסתמן מעמד משלבי ניטרלי של **למרות ש** לעומת **בגלל ש**. לדוגמה עמוס עוז מרבה להשתמש ב**למרות ש** ואינו משתמש ב**בגלל ש**. על פי בדיקתנו, בספר "יש ילדים זיגזג" לדויד גרוסמן (תל-אביב תשנ"ד), המסופר מפי הילד ננו בן השלוש-עשרה, **בגלל ש** הוא הצירוף השכיח ביותר בפתיחת פסוקיות סיבה (20x), ואילו לתיאור ויתור משמש הצירוף **אפילו ש**, האופייני ללשון הדיבור (14x), ולא **למרות ש**.

אפשר להסיק אפוא שהפסול היחיד ב**בגלל ש** וב**למרות ש**, מבחינת השוואתם ללשון המקורות, הוא עירוב רבדים: צירוף מילים אופייניות למקרא עם מילת השעבוד **ש**, האופיינית ללשון חז"ל. בהקשר אחר כינתה שושנה בהט הצטרפויות כאלה "לשון כלאיים", והסבירה ש"מהדרים מן המהדרים" נוהגים בהן:

יקרה לפעמים, שמלים פשוטות, שאין בהן כל פסול, כשהן מצטרפות למלים אחרות, הן יוצרות מעין לשון כלאיים – שהמהדרים מן המהדרים מדירים עצמם ממנה. למשל: "לפני" לציון זמן מקובלת מאוד בלשוננו, וכשרה היא בעיני כול, אבל "לפני ש..." אינה נראית בעיני המהדרים, משום שהמלה "לפני" מן המקרא היא, ואינה סובלת "ש" מלשון חכמים. כדי להימנע מכלאיים אלו ראוי לדעתם להעדיף את הצירוף "קודם ש".⁵³

מכאן שרק המהדרים, שאינם מסתמכים על סינתזה טבעית של דרכי ניסוח מורשות מתקופות שונות אלא הם מודעים בשימוש היום-יומי להשתייכות רכיבי הלשון לרבדים היסטוריים – רק הם צפוי שיימנעו מן הצירופים **בגלל ש** ו**למרות ש**.

51. דובנוב, ויתור, עמ' 92.

52. בליבוים, מילות הסיבה, עמ' 217–218.

53. בחט, ניסוח, עמ' 543.

ואולם ברי שהנורמה כפי שהיא נתפסת בעיני הציבור המשכיל, נורמה שאינה כתובה בשום ספר או חוברת, אינה מבוססת רק על הקבלה בלשון המקרא וללשונות מופת אחרות. מודעות מלאה ועקיבה לכל מילה ומילה ולדרכי הצטרפותה בספרות העתיקה אינה מציאותית, ויש שגם צירוף "טהור" מן המקורות, בלא כלאיים, ייצור בציבור רושם של ביטוי עממי. למשל הצירוף החז"לי המובהק **בשביל ש-**, שנזכר לעיל, אופייני בלשון ימינו למשלב נמוך.⁵⁴ מילת היחס **בשביל** אינה מתועדת במקרא, ואילו בעברית החדשה היא שכיחה מאוד. כן יהססו הכותבים באשר לתקניות הצירופים **מפאת ש-** ו**מחמת ש-**, שמקורם כאמור בדגמי העברית המשובחים שבימי הביניים. מילות יחס חדשות, כגון **חרף** לויתור ו**לאור** לסיבה,⁵⁵ בוודאי יעוררו ביקורת אם יועמדו כצירופי שעבוד, ואילו צירופים כגון **לרגל ש-** ו**לקראת ש-** אינם קיימים כלל או נדירים ביותר. צירופי השעבוד האדורביאליים הנחשבים תקינים בעיני הציבור המשכיל מעטים לעומת מילות היחס, וברוב המקרים נבדלים מהן: **אף על פי ש-** לויתור, **מפני ש-**, **משום ש-**, **מאחר ש-** או **(מ)כיוון ש-** (או **כי** המקראית) לסיבה, **כדי ש-** לתכלית.⁵⁶ סגנון משובח לעולם מתקשר לעושר אוצר המילים ולבחירת מילים שונות בהקשרים נבדלים. כשם שהציבור המשכיל יעדיף לנקוט פועלי לבישה מיוחדים, כגון **תָּבַשׁ** לכיסויי ראש ו**נָכַב** לגרביים (ולא **לבש**),⁵⁷ או יתעקש על בחירת המילה **עלול** (ולא **עשוי**) בהקשר שלילי, הגיוון יכול להיחשב מעלה לעצמו גם במילות: יש מילות ההולמות צירופי יחס, ויש מילות אחרות ההולמות צירופי שעבוד. דומה שמגמה זו ייחודית לעברית בת ימינו, והיא נוצרה בציבור עצמו.

מצד התחביר מנגנון התזוזה ממילות יחס לצירופי שעבוד אדורביאליים נתעצם בעיקר בלשון חז"ל והמשיך לפעול במשך כל תקופת הגולה, והוא תקף גם בעברית החדשה. אפשרות זו באה לידי ביטוי בעיקר במילות יחס אדורביאליות נפוצות בלשון יום-יום. במקרים מסוימים המעבר הזה עשוי להפריע לדוברים בעלי מודעות לשונית גבוהה, החשים שלצורך שעבוד עדיפים צירופים אחרים, ייחודיים לעמדה זו. ליוקרת לשון המקרא ולספרות התקן שטיפחה אותה היה

54. ר' הערה 30 לעיל.

55. יש הנמנעים ממילת היחס **לאור** מכיוון שהיא בבואתם של צירופי יחס בלשונות אירופה, דוגמת *in light of* האנגלית, וממירים אותה למשל ב**בגלל** או ב**(ל)נוכח**.

56. חז"ל הרבו לחשתמש במילים **משם** (**משום**) ו**מפני** כמילות יחס (כלומר לפני צירופים שמניים), אבל בעברית בת זמננו זה שימוש נדיר ומוגבל למשלב גבוה.

57. ר' את תשובת המזכירות חמדעית בעניין פועלי חלבישה: http://hebrew-academy.huji.ac.il/sheelot_teshuvot/MillimVeGilgulehen/Pages/02011103.aspx

תפקיד ניכר בהתגבשות התפיסה הזאת, אך גם השאיפה לגיוון המיליות לשמו בקרב הציבור המשכיל פועלת את פעולתה.

2. "ברת": צורה ארמית שנדחתה בעברית

בעברית הישראלית מתרוצצים, כידוע, יסודות רבים שהגיעו מן הארמית בדרכים מדרכים שונות,⁵⁸ וכל מי שאינו נרתע במודע מארמית יכול להשתמש בהם. אחד היסודות האלה הוא הצורה **בר** שמשמעה היסודי 'בן' – היא מופיעה כבר במקרא (ר' להלן), ואיש אינו מטיל ספק בזכותה להופיע בטקסט עברי.⁵⁹ לעומתה צורת הנקבה (הנסמכת) **ברת** שבצירופים כגון **ברת תוקף** ו**ברת השגה**, הרווחים בימינו בכתב וגם בדיבור – אם תביאנה לפני חובבי לשון משכילים, ובמקרים רבים אף לפני אנשי לשון מומחים, יקפצו ויורו לך למחקה מיד ולהחליפה בצורה התקנית **בת**,⁶⁰ וגם ספרי העברית התקנית יורו כזאת (ר' להלן); ואולם ברוב ניבי הארמית הקלסית, ואף בשולי שוליה של העברית הקלסית, הרי **ברת** צורה כשרה וטובה. מה גרם לה שתיפסל?

"ברת" בארמית ובעברית הקדומות

בארמית הקלסית **ברת** (קרי **בְּרַת**), צורת הנסמך של **ברה/א** (= **בְּרַת**), היא צורה סטנדרטית ושגורה. היא מצויה למשל בארמית הרשמית (היא הניב הארמי ששימש לשון תכתובת בתקופת האימפריה הנאור-בבלית והאימפריה הפרסית), בתעודות הארמיות שהתגלו במדבר יהודה, בארמית הנבטית ובארמית המאוחרת המערבית לניביה: היהודי (המכונה "ארמית גלילית"), השומרוני והנוצרי.⁶¹ אמנם בכמה מניבי הארמית באה תמורתה **בת**: בתרגום אונקלוס, בארמית התדמורית (לצד **ברת**), בארמית הבבלית ובסורית (בריי"ש כתובה ובלתי הגויה) –

58. לתופעה רחבה זו יוחד מאמרו של בר-אשר, מקומה של הארמית.

59. שם, עמ' 25–26 (טעיף 22); אבינרי, כיבושי העברית, עמ' 75–76.

60. דוגמאות רבות מתועדות בפורומים לשפה העברית באתרים עבריים שונים. למשל בפורום חשפה העברית ב"ynet": "גם אתכם מעצבן כשאומרים ברת במקום בת? ועוד בנאום של ראש ממשלה, משחו שכמה אנשים צריכים לעבור עליו. אין שם עורך לשוני? בר-מצוה = בת-מצוה בר-קיימא = בת-קיימא וכו' וכו' וכו'" (28 בנובמבר 2006); תגובה באתר "באופן טבעי": "אני חוזרת לטעות נפוצה בכלי התקשורת [...] **ברת ביצוע** במקום **בת ביצוע** – **בר** משמעו 'בן' בארמית ואין לו צורת נקבה או ריבוי בעברית. מכאן 'בר מצווה' אבל 'בת מצווה' ו'בני מצווה' ולא 'ברת מצווה' ו'ברי מצווה'. אלה שימושי לשון מוכרים ולא טועים בהם אבל במקרים פחות נפוצים כמו **ברת ביצוע** רבים טועים" (18 במאי 2006).

61. ר' במרוכז אצל פסברג, בן ובת, עמ' 44–46.

בכל אלה **בת** היא צורת הנסמך, אבל בצורות צמודות הכינוי בסיס הנטייה הוא **ברת**: **ברתי**, **ברתך** וכו'.⁶² למשל בתרגום אונקלוס לבראשית כט, ו ("והנה רחל בתו באה עם הצאן"): "והא רחל **ברתי**ה אתיא עם ענא", ולעומת זאת בפסוק י שם ("ויהי כאשר ראה יעקב את רחל בת לבן אחי אמו"): "והוה כד חזא יעקב ית רחל **בת** לבן אחוהא דאימיה". אפשר שההבדל בין הכתיב ברתיש לכתיב בלא רי"ש, בעיקר בניבי הארמית המאוחרת, אינו אלא הבדל בין כתיב היסטורי לכתיב פונטי, כלומר **ברת** היא כתיב שמרני להגייה bat – אבל בצורת השם היסודית, וכנראה גם בגלגוליה בניבים הקדומים, מסתבר שהרי"ש הייתה הגויה, שאם לא כן הכתיב **ברת** היה הולך ומתנדר. בזה תומכת גם צורת brat בניבי הארמית החדשה הצפון-מזרחית (NENA=).⁶³

עד כאן **ברת** בארמית. בטקסטים עבריים **ברת** משמשת מעט מאוד, ולמעשה אין היא אלא צורה ארמית בשמות פרטיים ולא צורת שם עצמאית. היא מצויה בשטרות ובכתובות קבורה בנוסחה "א ברת ב" (לצד הנוסחה הרגילה "א בת ב"), למשל:

שלום **ברת** חוני (מורבעאת 30 [שטר מכר, שנת 69 לספירה], שורה 33, בחלק החתימות בסוף השטר).⁶⁴

מרים **ברת** יעקוב (שטר ויתור מבית עמר [140 לספירה], שורות 2, 12).⁶⁵

62. שם, עמ' 45–46 וההפניות שם. צורה דומה מתועדת במנדאית לצד **בראת** (שם, עמ' 46). חיווצרות צורת הנסמך **בת** בארמית אינה ברורה, והועלו כמה הצעות לפירושה; ר' שם, עמ' 49 והערה 55. הסברו העיקרי של פסברג – וחוא המשכנע ביותר – מניח גזירה לאחור מן הצורה המיועדת **ברתא** בחידמות העיצור r (ואפשר שנשמט בלא חידמות). פירוש זה אינו מסביר מדוע בצורות צמודות חכינוי ובצורה המיועדת עצמה לא חלה חידמות, ואם חלה חידמות – מדוע הן נכתבות ברתיש (תודה לפרופ' יוחנן ברויאר על שחשב את תשומת לבנו לבעיה הזאת; אפשר לחניח שבצורת הנסמך מעמדו של r היה חלש יותר, מכיוון שעמד לא רק בחברה בלתי מוטעמת אלא גם בתוך צרור עיצורים: bart).

63. שם, עמ' 47.

64. ירדני, אוסף תעודות, א, עמ' 51.

65. אשל, אשל וירדני, עמ' 9. בלשון השטר הזה משולבות עברית וארמית. פרסומו הראשוני באתרי החדשות במאי 2009 גרר כמה תגובות מעניינות: "לדעתי זה זיוף – מתוך הנחה בסיסית ש[ל]מי שידע לכתוב באותה התקופה היתה שליטה בסיסית בעברית וארמית – אין מילח כזו ברת. בר=בן, בת=בת. תקנו אותי אם אני טועה" (ynet, 6 במאי 2009); "שאלה למבינים בעברית עתיקה – האם חמלה 'ברתי' היא תקנית? עד כמה שידוע לי 'ברי' משמעו 'בן' בארמית, אך בנקבה אומרים 'בתי' ולא 'ברתי'. האם זה נכון? האם בעבר חצורה 'ברתי' חיתה בשימוש גם כן? זאת בכלל צורה עברית?" (שם).

הקבר הזה שלמ?ולל!אשא **ברת** ר י:הודה (כתובת טורטוסה [ספרד, 550 לספירה], ש' 2).⁶⁶

נדירותה של **ברת** בטקסטים העבריים אין פירושה שהייתה זו צורה פסולה או בלתי תקנית כפי שהיא נתפסת בימינו, אלא שכותבי העברית העדיפו את הצורה העברית על פני הארמית, ובוזו אין תמה. ראשית, מלכתחילה אין העברית נזקקת במיוחד לצורה הזאת, שהרי יש לה צורה משלה – **גַּת** – להביע בה אותה משמעות בדיוק. שנית, בתקופת הבית השני ואחריה, עת עלה ועלה כוחה של הארמית בדרום ארץ ישראל,⁶⁷ פעולת ניקוי הטקסטים העבריים מארמית אינה תופעה מפתיעה, ואין ספק שכוננה לחזק את מעמד העברית.⁶⁸

הופעתה של **ברת** בנוסחאות הנזכרות של שמות פרטיים, ודווקא בטקסטים בלתי ספרותיים ובלתי מופתיים, משקפת את עליונותה של הארמית על העברית בחיי היום-יום – כבר בשנת 69 לספירה, בעיצומו של המרד הגדול, בחרה החותמת על שטר המכר מוואדי מורבעאת לכתוב "שלום ברת חוני" ולא "בת ח(ו)ני" כפי שכונתה בגוף השטר (שורות 6, 26).⁶⁹

"בר" בעברית הקדומה

שימושה של צורת הזכר **בר** בעברית (בנסמך ובנפרד) חופשי מעט יותר: היא אינה מוגבלת לשמות פרטיים⁷⁰ אלא מתפקדת גם כשם כללי, וכבר במקרא: "דברי למואל מלך משא אשר יסרתו אמו מה **ברי** ומה **בר** בטני ומה **בר** נדכי" (משלי לא, א-ב),⁷¹ ואולי גם "נשקו **בר** פן יאנק" (תהלים ב, יב).⁷² בצירופים בתר-מקראיים היא משמשת בעיקר עם שמות עצם מופשטים להבעת תכונה, כגון **בר קיימא**

66. על פי מאגרים.

67. מור, לשונות במגע, עמ' 213–214.

68. שם, עמ' 219–220. כמובן אין מדובר בטיחור מוחלט אלא בעיקר בהעמדת טקסטים שמצעים חדקדוקי עברי במובהק.

69. מעניין שגם ביחסי בן-**בר** בשטרות מתקופת מרד בר כוכבא משתקף מתח דומה בין עברית לארמית – בגוף חשטרות בעיקר הנוסח העברי "א בן ב", ואילו בחתימות "א **בר** ב" לצד "א בן ב" (מור, דקדוק, סעיף 4.10.2).

70. כבר בכתובת מירושלים מן המאה הראשונה לפנה"ס: "יהודה **בר** אלעזר הסופר" (מאגרים). **בר** בשמות פרטיים נפוצה גם בלשון האמוראים, בעיקר בבבל (ברויאר, העברית, עמ' 261).

71. על ייחודו הלשוני של הקטע כולו ר' פסברג, בן ובת, עמ' 44.

72. ר' קדרי, מילון, עמ' 122 (לדעתו "אין הכרח ליחס את השם 'בר' לארמית"); HALOT, עמ' 153.

(מכילתא נזיקין, ה [עמ' 266], כ"י אוקספורד),⁷³ **ב(י)רבי**,⁷⁴ **בר חורין** (אבות דר' נתן, נוסח ב, יא [נד ע"ב], כ"י וטיקן).⁷⁵ צירופים ארמיים נוספים (**בר אוריין**, **בר מצוה**, **בר נש**, **בר סמכא**, **בר פלוגתא** ועוד) נכנסו לעברית במהלך הדורות. שימוש חופשי ממש מצוי מעט מאוד, למשל:

והמית את **בר יש** את בן שמנה והמית את בן תשעה (מכילתא דרשב"י כא, כח [עמ' 179]).⁷⁶

ואלעזר **ברי** קבע בה מסמרות (בבלי בבא בתרא ז ע"ב 2x; בדפוסים: "בני"). סכין **בר** ארבע-עשרה הראה להם (שיר השירים רבה, ה [טו, א]).

ברור שהקרבה ההדוקה וארוכת הימים בין העברית לארמית בדיבור ובכתב, אותה קרבה המשתקפת למשל בדו-לשוניות של התלמודים, היא שגרמה לכניסתה המצומצמת מאוד של **בר** לעברית, ונראה שמציאותה בעברית המקרא סיעה.⁷⁷

"בר" ו"ברת" בעברית החדשה

דומה שעד אמצע המאה העשרים לא חשו משתמשי העברית כל בעיה בצורה **ברת**. מעידה על כך למשל הופעתה במילון "האוצר" של רש"י פין – בערך (ג) **בִּרְ** (כרך א, ורשה תרע"ב) העיר: "ולנקבה בִּרְת"; אמנם כוונתו לצורה הארמית, אבל ראוייה לציון העובדה שלא נרתע מהזכרתה במילון עברי. משתמשי העברית ראו ב**ברת** צורה ארמית שמותר להשתמש בה, אבל באופן טבעי העדיפו את מקבילתה העברית **בת** ולא פנו אל **ברת** אלא בהקשרים מיוחדים. למשל:

וקנא קנאתי רגע באותה האשה הכבודה מרת שלומציון **ברת** ליעזר ובאותו האיש אלעזר בר שמעון, שנקברו במעלה הר הזיתים באותה המערה ובאותם החדרים המוזרים הנחצבים בסלע ההרים, לא הרחק מכפר השלח, מנגד לעיר דוד אשר בעפל. הנה אנחנו עומדים על-יד קברם כעבור אלפים

73. בפנים של מהדורת חורוויץ-רבין ובעדים האחרים: "בן קיימא/ח". כ"י אוקספורד יודע גם את **בן קיימא** (נזיקין, ד [עמ' 261]), וכן במקומות אחרים בספרות חז"ל, למשל נזיר ב, ח; תוספתא סנהדרין יב, ד.

74. פסברג, בן ובת, עמ' 45.

75. בעדים אחרים: "בן חורין/ס" (לפי מהדורת בקר, טובינגן 2006, עמ' 339).

76. וחוער במהדורת אפשטיין-מלמד (ירושלים תשט"ו, עמ' 179): "בר" צ"ל: בן (וחסופר כתב את הצרף הארמי יבר ישראל' חשגור בפיו מלשון הבבלי והגאונים).

77. כאמור (הערה 25 לעיל), בזכות יוקרתו הגדולה של המקרא כל הצורות המזדמנות בו נחשבות כשרות לשימוש. יוער שבארמית המקרא חצורה **בר** אינה מזדמנת כלל.

שנה – ומדוע יחרד הלב וירטט מה היו לנו שלומציון זו ואלעזר זה? אין לנו סמנים מובהקים, כי על פי סדר הדורות הם אבותינו בקו ישר. לא ידוע גם מי היתה שלומציון זו, אולי אחת מ"פרות הבשן" שהנביא הרבה כל כך ללעוג להן; אולי היה אלעזר זה יהודי פשוט, או כהן המחזר על הגרנות, או מקבל מתנות כהונה, או אציל המסלסל בשער, שאלו הייתי שם הייתי נמנה על מתנגדיו המדיניים. ובכל זאת אני מרגיש, שיש שייכות ישרה ביני ובין השמות האלו החקוקים בסלע הארון; שיש איזה חוט מתוח ביני וביניהם.⁷⁸

טשרנוביץ נזקק כאן לברת, מחוץ לסגנונו הרגיל, כדי לאפיין את לשון כתובות הקבורה בהר הזיתים, ונראה שהכירן יפה.⁷⁹ אבל שינוי לא צפוי בא לברת בעקבות התפתחות חדשה ברעותה הזכרית בר: מילה זו משמשת, כבר בארמית הבבלית, גם בהוראת 'עשוי ל-', 'מועד ל-', הן באופן פעיל הן באופן סביל, למשל:⁸⁰

אפי' בן חדש בר ערוכי הוא (נזיר סב ע"ב) – 'אפילו [תינוק] בן חודש בן הערכה הוא' (סביל: יעריכו אותו).
גברא דבר קטלא הוא (סנהדרין סא ע"א) – 'אדם בן מוות הוא' (סביל: ימיתו אותו).
ויתמי לאו בני מעבד מצוה נינחו (בבא בתרא קעד ע"א) – 'ויתומים אינם בני עשיית מצווה' (פעיל: יעשו מצווה).

ולא רק בארמית של התלמוד הבבלי אלא אף בעברית שלו, כגון בני אכילה (למשל זבחים לד ע"א; לו ע"ב; קד ע"ב), בני שליחות (מעילה כא ע"א), בני סחיטה (שבת קמד ע"א–ע"ב 5א; ביצה יח ע"א) – בכלם הפעולה מוצגת מן החיבט הסביל. למעשה כבר בבן שבמקרא יצוק השימוש הזה:

והיה אם בן הנפות הכשע (דברים כה, ב).
ועתה שלח וקח אתו אלי כי בן מות הוא (שמואל א כ, לא).
הותר בני תמותה (תהלים עט, יא; וכן שם קב, כא).

78. שמואל טשרנוביץ, "קברי אבות", בתוך קובץ סיפוריו "עם שחר" משנת תרפ"ז (מפריקט בריחוד: <http://www.benyehuda.org>).

79. ריכוז כתובות קבורה עבריות וארמיות מירושלים ומיריחו ר' אצל ירדני, אוסף תעודות, א, עמ' 227–238.

80. חדוגמאות על פי סוקולוף, בבל, עמ' 232 (סעיף 6), 238. נראה שחשימוש הזה צמח מן החוראה 'יכול', 'מסוגל' (שם, עמ' 232, סעיף 5), כגון בר משמע (נדרים עג ע"א) – 'מסוגל לשמוע'.

ואולי גם **בבן קיימא** שבספרות התנאים (הערה 73 לעיל), אם נפרש את הצירוף הזה ישמקיימים אותו.

דומה ששימוש זה של **בר** (ושל **בן**) הלך וגבר בעברית החדשה והיה לאחת הדרכים ליצור מבנים להבעת האפשרות (מן ההיבט הסביל), כפי שאפשר לראות בחידושי האקדמיה ללשון העברית, דוגמת **בר חלוקה** – 'שאפשר לחלק אותו', **בר פתרון** – 'שאפשר לפתור אותו'.⁸¹ אפשר שהמקור העיקרי לזה הוא צירופים בספרות הרבנית הקדומה והמאוחרת כגון **בר עונש** (לראשונה אצל אברבנאל) ו**בר עונשין** (לראשונה אצל רש"י), **בר תקון** (המאירי, "קריית ספר"), **בר אזהרה**, **בר לימוד** ועוד. חלקם בא בחקשר משפטי, וכבר הוער ש**בר** בעברית החדשה רווחת במונחים משפטיים.⁸³

בקרב הציבור דובר העברית במדינת ישראל במחצית השנייה של המאה העשרים הלך שימושה זה של **בר** והתייחד, עד שהתרחקה בתודעתם הן ממוצאה הארמי הן מקרבתה הסמנטית והאטימולוגית אל **בן**. כלומר נפתח הפתח לראות את **בר** שבצירופים הנזכרים לא כשימוש מיוחד של הצורה הארמית שמשמעה היסודי 'בן' אלא כרכיב עברי נפרד המקביל בהוראתו לסופית -able- באנגלית, כמעט צורן דקדוקי. עדות לכך בהתנהגותה הדקדוקית של **בר** זו (ר' להלן) ובעובדה שלצד צירופים רווחים בעברית הכללית כמו **בר תיקון**, **בר שינוי**, **בר ביצוע** אין משמשים או כמעט אין משמשים צירופי **בן** מקבילים ("בן תיקון", "בן שינוי", "בן ביצוע").⁸⁴ יוצאים מכלל זה צירופים מוֹרָשִׁים כגון **בן תמותה** שבמקרא (ר' לעיל), שכבילותם שומרת על צורת **בן** העברית שבהם ומצמצמת את החלפתה ב**בר**.⁸⁵ יצוין שמלבד המשמעות 'עשוי ל-', 'מועד ל-' **בר** שבעברית נושאת גם את המשמעות הוותיקה 'בעלי', 'שאופיו', כגון **בר תוקף**, **בר מזל**.

משהתבססה מילה זו בעברית הכללית ומשהשתלבה במערכת המורפולוגית לקסיקלית של משתמשיה, נגזרו ממנה באופן טבעי צורות נטייה: **ברת** (השגה/מזל), **ברי** (השגה/מזל), **ברות** (השגה/מזל), וכך באו לעולם שלוש צורות חדשות.⁸⁶

81. גדיש, שם חתואר, עמ' 71–72, 79.

82. הדוגמאות על פי פרויקט השו"ת (<http://www.responsa.co.il>).

83. בראש, מקומה של הארמית, עמ' 25 (סעיף 22).

84. על סמך בדיקה במנוע החיפוש Google. כמובן יש צורך בבדיקה יסודית יותר מתוך הפרדת משלבים (וכן הוא באשר לבדיקות המוצגות בשלוש החערות הבאות).

85. שוב על סמך בדיקה ב-Google – הצירופים **בן תמותה**, **בני תמותה** נפוצים הרבה יותר מ**בר תמותה**, **ברי תמותה**.

86. בבדיקה ב-Google התגלה שצירופי **בת** – כגון **בת ביצוע**, **בת השגה**, **בת תוקף** – רווחים באופן יחסי (כלומר לעומת צירופי **ברת** המקבילים) יותר מצירופי **בן** (לעומת צירופי **בר** המקבילים).

אמנם מבחינה היסטורית הן משתלשלות מן הצורה הארמית **בר**, אבל כאמור מסתבר שהדוברים המשתמשים בהן אינם ערים לקשר הזה, וראיה לכך בהגייתן הרווחת בקיום התנועה היסודית :a, barat, bare (barey), barot⁸⁷ כצפוי על פי כללי העברית (כגון **בָּר**, **כָּס**, **כָּץ**, **קָל**) ובניגוד להתנהגות השם הארמי המקורי, הנוטה בחיטוף התנועה היסודית. אבל יש להבחין בין **ברת** לבין **ברי וברות** – **לברת** יש, כאמור לעיל, קיום בארמית הקדומה (ומעט מעט אף בעברית הקדומה), ואילו לשתי הצורות האחרות אין אחיזה בתולדות הארמית (והעברית), ובמקומן משמשות בה **בנין** (=בנים) ו**בנות**).

את התהליך הזה תיאר בקצרה עוזי אורנן ב-1954 במדור "לשון מתוקנת" ב"הארץ":

וכדאי שנפנה אל דוגמה נוספת כדי להראות עד כמה מזיקה ההידבקות העיוורת במקורות הכתובים. ידועים הביטויים "בר-מזל", "בר-דעת" ודומיהם. אלה הם ביטויים לקוחים מארמית, אשר בה "בר" פירושו "בן", וריבוי "בר" – "בנין". צורת הריבוי הארמית של ביטויים אלה תהיה איפוא "בני-מזל", "בני-דעת". אך דוברי העברית, שהארמית רחוקה מהם, אינם יודעים מהו הריבוי הארמי של "בר", ואומרים הם איפוא באורח טבעי ומוכן "ברי-מזל", "ברי-דעת". למעשה יש כאן קליטה טבעית של מלה זרה בתוך מערכת הצורות העברית, שכן הדוברים משוים ביטוי זה לביטויים העבריים האחרים "קל-דעת", "רב-מזימות", "עז-פנים" או "דל-מעש"; שצורת ריבויים ידועה ומקובלת: "קלי-דעת", "רבי-מזימות", "עזי-פנים", "דלי-מעש". כך נקלטו המון מלים ארמיות ואחרות, שהרי זהו אחד מסימני-ההיכר למלה זרה הנקלטת בעברית (או בשפה אחרת): מקבלת היא את חוקי השתנות הצורות בשפה הקולטת!⁸⁸

מכאן שבשנות החמישים של המאה העשרים כבר התייצבה הנטייה החדשה של **בר** בעברית הישראלית וכבר קמה עליה ביקורת – לפחות על **ברי** שהזכיר אורנן במפורש. אין זו התנגדות לצורה ארמית בטקסטים עבריים, כזו שידעה העברית הקדומה (ר' לעיל), אלא התנגדות עקרונית למה שחורג מן המקורות היהודיים (העבריים-הארמיים) הקלאסיים.

בספרי הדקדוק – ובעקבותיהם בקרב ציבור חובבי הלשון המשכילים (ר' הדוגמאות בהערות 60, 65) – **ברת** נחשבת פסולה בדרך כלל, ואף יותר ממנה

87. כך שמענו מפי אנשים שונים פעמים רבות, ואף כשביקשנו מכמה דוברי עברית להטות את הצירוף **בר השגה** – זו הייתה התוצאה.

88. אורנן, תיקונים ללא צורך; תודה רבה לד"ר רון כוזר על החפניה. יושם אל לב שלא חוזרה כאן **ברת** אלא **ברי**.

צורות הריבוי **ברי**, **ברות**.⁸⁹ מדוע נפסלה **ברת** למרות תיעודה בארמית הקדומה? נראה שמעמדם של הטקסטים גרם: אמנם **ברה** ו**ברת** מתועדות כבר בארמית הרשמית, אבל הקורפוסים הארמיים היהודיים שמצויה בהם **בת** ולא **ברת** הם התלמוד הבבלי ותרגום אונקלוס (ר' לעיל) – שני טקסטים מופתיים ומשפיעים ביותר שמגבשי התקן העברי הכירו היטב. בוודאי יוקרתם ותפוצתם הן שהעלו את **בת** ודחקו את **ברת**.⁹⁰ השפעת הבבלי היא שגרמה כנראה גם לדחיית הכינוי **הזו** מפני **הזאת** בעברית החדשה, אף שהוא מתועד בשפע בעברית הקדומה.⁹¹

89. סיוון, לקסיקון, עמ' 54: "צורת הנקבה של **בר** היא לא **ברת** אלא **בת**". וכן בנודיד ושי, מדריך, עמ' 158; בהט ומישור, מילון החווה, עמ' 63 ועוד. כך אף במילון רב-מילים (<http://www.ravmilim.co.il>). ובכמה מספרי התקן נזכרו רק **ברי** (ולפעמים גם **ברות**) ולא נאמר דבר על **ברת** (למשל מורג, שיבושי הלשון, עמ' 187; איגרת, ביעור הקוצים, עמ' 210–211).

90. על מעמדו החרם של תרגום אונקלוס ר' טל, אונקלוס. השפעתו העצומה של התלמוד הבבלי היא דבר ידוע שאין צורך להרחיב בו; ר' למשל ברויאר, העברית, עמ' יא.

91. מישור, כ"י אוקספורד, עמ' 266: "הבבלי היה בדורות האחרונים מקור הידיעה העיקרי של לשון חכמים, והוא שקבע במידה לא מבוטלת את החוש הלשוני של המדקדקים". מישור סקר שם את דבריהם של מדקדקים ושל חוקרים בסוגיה הזו במחצית הראשונה של המאה העשרים והראה שהדגם **השנה הזו** קיים בעברית מזמנים קדומים. בשולי דבריו יש להעיר על הנתון בעברית הישראלית: בעיני משתמשי עברית רבים, בכתב ובדיבור, אין כל בעיה בכגון **השנה הזו** (ודומה שהשנה **הזאת** אף נתפס ירוד יותר, אולי מסיבות פונטיות), אבל הבחנה משלבית התפתחה בין הצירוף המיועד (**דבר זה, שנה זו/זאת וכו'**) לבלתי-מיועד (**הדבר הזה, השנה הזו/זאת וכו'**): **דבר זה** פורמלי יותר – שמא יידוע חשם הנרמז, הבא בעברית לפני הכינוי, הוא טבעי ולכן הפך לבררת המחזל, והחלופה חבלתי-מיועדת נתייחדה בשימוש. משתמשי העברית שאינם בקיאים בתולדות הלשון אינם מודעים להבחנה ההיסטורית בין **זאת** ל**זו** (וגם לא להבחנה המקבילה בין **אלה** ל**אלו**), ולכן שתי הצורות נראות להם שקולות. בפורומים לשפה העברית עולה הרבה השאלה מה ההבדל בין **זאת** ל**זו** ובין **אלה** ל**אלו**. יש גם משתמשי עברית למדנים המכירים את הסוגיה מעט או הרבה והיודעים שיש הבדל (היסטורי או נורמטיבי) בין **השנה הזאת** ל**השנה זו**, אבל לא כולם יודעים שאין צורך לפקפק בכשרותו של **השנה הזו**. העניין נידון בקצרה באתר האקדמיה ("זאת, זו; אלה, אלו – מה ההבדל?"): http://hebrew-academy.huji.ac.il/sheelot_teshuvot/MivharTeshuvot/Pages/25031016.aspx

3. סיכום

לשתי התופעות שנסקרו כאן מכנה משותף במישור סוציו-לינגוויסטי. כמו ברוב מקרי הפער בין המציאות לתקן גם בסוגיות אלו לשון הדיבור ולשון הכתב הלא-מוקפדת נוטות להיקש ולהסדרת המערכת, ואילו הלשון התקנית המקובלת בוחרת בגיוון צורות המבוסס על שינון. ואולם בנוגע לסוגיות שלפנינו עדויות מן העברית הבתר-מקראית מלמדות שתהליכי ההסדרה המצויים בלשון ימינו אינם בבחינת "ראה זה חדש הוא", אלא הם דומים לתהליכים שקרו בעברית שלפני החורבן. ידוע שהמורפולוגיה של העברית החדשה מושתתת בעיקרה על העברית המקראית, ואילו המורפולוגיה של לשון חז"ל השפעתה פחותה מפני שלא הייתה ידועה לציבור ולמעשה זכתה לתיאור רק בדורות האחרונים, כשהעברית החדשה כבר הייתה לשון חיה ומפותחת בכל ההיבטים.⁹² בעניינים השנויים במחלוקת האקדמיה ללשון העברית יכולה לפסוק, בעקבות נתוני המחקר, גם לטובת צורות האופייניות ללשון חז"ל,⁹³ אבל לרוב הצורות המקראיות מובנות מאליהן בעיני כול, ושאלות הנורמה אינן מתעוררות כלל.⁹⁴ לעומת זאת בתחום התחביר ובתחום שבין התחביר והצורות ללקסיקון מנהגי הנורמה צעירים יותר, מוצקים פחות ונאחזים מלכתחילה הן בלשון המקרא הן בעברית שלאחר המקרא. אלא שהדגמים היחידים של העברית הבתר-מקראית שזכו לדיונים מדעיים נרחבים הם אלה המיוצגים בספרות חז"ל לסוגיה. התגלותם של טקסטים כתובים בניבים או במשלבים אחרים מרחיבה את ידיעותינו על העברית הקדומה ומשכללת דרך אגב את יכולתנו לדון בסוגיות לשון אקטואליות. בחתימת הדברים מתבקש להצביע על עושר התהליכים והמנגנונים שהדיון ההיסטורי העלה, החל בתופעות של מגע בין לשונות וכלה בכוחה של יוקרת הלשון – והרי היו אלה שתי טיפות זעירות בים גדול. חיות גדולה ניבטת ממהלכיה של העברית לאורך הדורות וממאבקי הכוח המתנהלים בה.

92. בנדויד, לשון, עמ' 4-5; קוטשר, היסטוריה, עמ' 202.

93. כגון **חָחָף וְחָחָף** בצד **חָחָף וְחָחָף**. ר' באתר האקדמיה: <http://hebrew-academy.huji.ac.il/hahlatot/GrammarDecisions/netiyyat-hapool/Pages/Ch3D015.aspx>

94. כגון **בִּיתָךְ וּבִיתְךָ** ולא **בֵּיתְךָ וּבֵיתֶךָ**; **קָנְתָה** ולא **קָנַת**.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבינרי, יד הלשון = י' אבינרי, יד הלשון: אוצר לשוני ערוך לפי הנושאים בסדר אלף-ביתי, תל-אביב תשכ"ה

אבינרי, כיבושי העברית = י' אבינרי, כבושי העברית בדורנו, מרחביה 1946
אורן, תיקונים ללא צורך = ע' אורן, "תיקונים ללא צורך", הארץ, 11 ביוני 1954

אזר, תחביר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
איגרת, ביעור הקוצים = ז' איגרת, ביעור הקוצים מכרם לשוננו, [תל-אביב תשכ"ב]

אשל, אשל וירדני = א' אשל, ח' אשל וע' ירדני, "שטר מישנת ארבע לחורבן בית ישראל: עדות נדירה לגזרות הדת אחרי מרד בר כוכבא?", קתדרה 132 (תמוז תשס"ט), עמ' 5-24

בהט, ניסוח = ש' בהט, "על ענייני ניסוח או ניסוח ענייני", לשוננו לעם לח (תשמ"ז), עמ' 532-551

בהט ומישור, מילון ההווה = ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה: מילון שימושי לעברית התקנית, ירושלים תשנ"ה

בהט ורון, ודייק, א = י' בהט ומ' רון, ודייק: תיקוני לשון ושיפור הסגנון, תל-אביב תשכ"ה

בהט ורון, ודייק, ב = י' בהט ומ' רון, ודייק: תיקוני לשון ושיפור הסגנון, מהדורה שנייה מחודשת, תל-אביב תש"ס

בליבויס, מודעות = ר' בליבויס, "מילות הסיבה: מודעות המוען ומודעות הנמען לשימוש בהן", מחקרים בלשון י (תשס"ו), עמ' 9-25

בליבויס, מילות הסיבה = ר' בליבויס, מילות הסיבה, סביבתן הסמנטית-תחבירית ושימושן כסמני סגנון, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ג
בן-אור, לשון וסגנון = א' בן-אור, לשון וסגנון: דרכי ההבעה העברית, א-ב, תל-אביב תשכ"ג

בן-אשר, הדקדוק הנורמטיבי = מ' בן-אשר, התגבשות הדקדוק הנורמטיבי בעברית החדשה, [תל-אביב] תשכ"ט

בנדויד, לשון = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א
בנדויד ושי, מדריך = א' בנדויד וה' שי, מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים תשל"ד

בן-אשר, העקרונות = מ' בן-אשר, "על העקרונות בקביעת התקן בדקדוק בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון", פרקי עיון בעברית החדשה ובעשייה בה, ירושלים תשע"ב, עמ' 123-151 (במקור: לשוננו נד [תש"ן], עמ' 127-150)

- בראשר, מקומה של הארמית = מ' בראשר, "מקומה של הארמית בעברית החדשה", פרקי עיון בעברית החדשה ובעשייה בה, ירושלים תשע"ב, עמ' 3-55 (במקור: הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, בעריכת י' בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 14-76)
- ברגר, ידיעת הלשון = א' ברגר, ידיעת הלשון: תחביר ושחבור, תל-אביב 1994
- ברויאר, העברית = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב
- ברויאר, מוקדם ומאוחר = י' ברויאר, "מוקדם ומאוחר בלשון חז"ל: ביטויי זמן ההופכים לביטוי סיבה", בתוך שערי לשון, ב, עמ' 62-81
- גדיש, שם התואר = ר' גדיש, "דרכי ההבעה של שם התואר לציון האפשרות: עיון במאגר המונחים של האקדמיה ובמילונות העברית", בתוך שערי לשון, ג, עמ' 71-85
- גולדנברג, שירי ביאליק = א' גולדנברג, "שגיאות' בעברית בשירי ביאליק", אקדס 25 (טבת תשס"ד), עמ' 6-8
- גושן, בעוד ש- = מ' גושן-גוטשטיין, "בעוד ש...", הארץ, טור הלשון, 29 בנובמבר 1957
- גושן, למרות ש- = מ' גושן-גוטשטיין, "למרות ש...", הארץ, טור הלשון, 24 במאי 1957
- גושן, עם ש- = מ' גושן-גוטשטיין, "עם שהם הולכים", הארץ, טור הלשון, 21 בדצמבר 1962; 28 בדצמבר 1962
- גלוסקא, העברית והארמית = י' גלוסקא, העברית והארמית במגע בתקופת התנאים: מבט סוציולinguיסטי, תל-אביב 1999
- דובנוב, בעוד ש- = ק' דובנוב, "הצירוף 'בעוד ש-' בעברית החדשה", לשוננו לעם נ (תשנ"ט), עמ' 184-189
- דובנוב, ויתור = ק' דובנוב, "התפתחות מיליות הוויתור למשפט פשוט בלשון ההשכלה", בתוך שערי לשון, ג, עמ' 86-95
- דוותן, האקדמיה = א' דוותן, "האקדמיה, הלשון והחיים", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, בעריכת י' בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 191-211
- האווי, יחזקאל = C. G. Howie, *The Date and Composition of Ezekiel*, Philadelphia 1950
- הורביץ, יחזקאל = א' הורביץ, "מחידושי לשונו של ספר יחזקאל - מִפֶּה וּמִפֶּה", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשר, א' דוותן, ד' טנא וגביע צרפתי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 173-176
- טל, אונקלוס = א' טל, "למעמדו של אונקלוס בחיבורים של ימי הביניים כתובים ארמית", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 261-278
- ירדני, אוסף תעודות = ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, א-ב, ירושלים 2000

- כהן, העברית המתחדשת = ח"א כהן, "דקדוק העברית המתחדשת ומקורות יניקתו", לשוננו לעם מט (תשנ"ח), עמ' 117–131
- כהן, העברית הרבנית = ח"א כהן, "העברית הרבנית והעברית הנורמטיבית", לשוננו לעם נד (תשס"ג–תשס"ד), עמ' 35–46
- כהן, חדשים גם ישנים = ח"א כהן, "קביעות תקן בלשון – חדשים גם ישנים", מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 33–54
- מאגרים = המאגר המקוון של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית (<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>)
- מגיד, תיקוני לשון = ח' מגיד, ילקוט תיקוני לשון, תל-אביב תשמ"א
- מור, דקדוק = א' מור, דקדוק העברית של תעודות מדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר כוכבא, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע תש"ע
- מור, לשונות במגע = U. Mor, "Language Contact in Judaea: How Much Aramaic Is There in the Hebrew Documents from the Judaean Desert?", *Hebrew Studies* 52 (2011), pp. 213–220
- מורג, סגנון ולשון = שי מורג, "סגנון ולשון במגילת מקצת מעשה התורה – האם כתב ימורה הצדק' איגרת זאת?", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 209–223
- מורג, שיבושי הלשון = שי מורג, "על שיבושי-הלשון ודרכי עקירתם", עיונים בעברית לדורותיה, בעריכת מ' בראשר, י' ברויאר וא' ממך, ירושלים תשס"ד, עמ' 177–205 (במקור: החינוך, אייר-תמוז תש"ז, עמ' 325–345 נחתום: שלמה מירקין)
- מישור, כ"י אוקספורד = מ' מישור, "לשון חכמים לאור האפוגרפיה: בעקבות הפרסום המחודש של כ"י אוקספורד d.69", מחקרים בלשון ד (תש"ף), עמ' 253–270
- סוקולוף, בבל = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan 2002
- סיוון, לקסיקון = ר' סיוון, לקסיקון לשיפור הלשון, תל-אביב תשכ"ט
- פסברג, בן ובת = S. E. Fassberg, "The Forms of 'Son' and 'Daughter' in Aramaic", *Aramaic in Its Historical and Linguistic Setting*, ed. H. Gzella and M. L. Folmer, Wiesbaden 2008, pp. 41–53
- פתאל, תחביר היסטורי = N. Pat-El, *Studies in the Historical Syntax of Aramaic*, Ph.D. dissertation, Harvard University, Cambridge, MA 2008
- קדרי, מילון = מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, רמת-גן תשס"ו
- קוטשר, היסטוריה = E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, ed. R. Kutscher, Jerusalem 1982

קימרון וסטרגנל, מקצת מעשי התורה = E. Qimron and J. Strugnell, *Qumran Cave 4, V: Miqsat Ma'ase Ha-Torah* (Discoveries in the Judaean Desert, 10), Oxford 1994

שערי לשון = א' ממך, ש' פסברג וי' ברויאר (עורכים), שערי לשון: מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, א-ג, ירושלים תשס"ח

שפה קמה = ס' ברק ור' גדיש (עורכות), שפה קמה: לקט מתוך המדור "לשוננו לעם", עיתון "הארץ" תרצ"ג-תש"ה (1932-1944), ירושלים תשס"ט

HALOT = L. Köhler and W.a Baumgartner et al., *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden 1994-2000